

THE RESTORATION OF ERZURUM SARAY BATH

Saray Bath which is the best example of the baths in Erzurum during the Otoman period was built by Derviş Ağa in 1707, according to the inscription on the entrance gate. Saray Bath has a plan of classic Otoman period bath including the part of changing room, tepidity, earthen and stoke hole. Unfortunately this historical bath has removed from it historical characteristics because of some repair work and addition throughout time. This article attempts to introduce the stages concerning the periods before the restoration, during the restoration and after the restoration carried out by District Head Office of Erzurum Foundation/ Trust between 2006-2007. Restoration is not only the repair of a building but also an aesthetic work resting on scientific research. The meaning of this aesthetic work is to protect the historical and artistic unity that the ancient building, with should be protected, possesses. Unless well-prepared programs, large budgets and expert teams including enough people exist, getting successful results is difficult in restorations. Apart from the effort and experience of the experts carrying out the restoration work, it is extremely important to have experienced masters taking part in restoration.

Anabtar Kelimeler: Erzurum, Saray Hamamı, Restorasyon.

Key Words: Erzurum, Saray Bath, Restoration.

GİRİŞ

Erzurum'da Tebrizkapı semtinde, Emirşeyh Mahallesi'nde bulunan Saray Hamamı, Erzurum'daki Osmanlı dönemi hamamlarının önemli bir temsilcisidir. Hamamın zaman içerisinde uğradığı değişiklikleri yapı üzerinde görebilmek mümkündür. Bu makalenin konusunu Saray Hamamı'nın 2006–2007 yılında Vakıflar Bölge Müdürlüğü tarafından yaptırılan restorasyon çalışmaları oluşturmaktadır.

Erzurum'da, Osmanlı Dönemine ait on üç hamam yapısı günümüze ulaşabilmiştir. Fonksiyonellikleri açısından buldukları mahalde büyük öneme sahip olan hamam yapıları, toplumsal alanda büyük hizmet vermişlerdir. Geleneksel özellikleri de bünyesinde bulunduran hamam yapılarının büyük çoğunluğu zamanla değişikliğe uğramıştır.

Saray Hamamı giriş kapısı üzerindeki kitabesine göre 1119 H. – 1707 M. yılında Derviş Ağa tarafından inşa ettirilmiştir.¹ Kapı üzerindeki mermer kitabesi şöyledir:

Şair Aynî'nin söylediği kitabenin son mısrası, ebced hesabına göre 1119 H. – 1707 M. tarihine tekabül etmektedir. Buna göre hamam, Derviş Ağa Camii'nin de banisi olan ve 1736 yılında ölen Yeğen Derviş Ağa'nın Camii için vakfıdır.²

Anadolu Türk Hamamları soyunmalık, ılık, sıcaklık, su deposu, külhan ve cehennemlikten oluşmaktadır. Hamamların girişinde bulunan soyunmalık ya da "camekân" olarak adlandırılan bu bölüm, hamama giren kişilerin soyunma ve dinlenmelerine yönelik bir hazırlık mekânıdır. Boyutları açısından hamamın en büyük mekânı olan soyunmalığın, duvar kenarları boyunca dinlenmeye yarayan sekileri ve ortasında bir şadırvanı bulunmaktadır. Bazı hamamların soyunmalığında ise kahve ocağı ve havluların kurutulmasını amaçlayan derin bir niş yer almaktadır.

* Doç. Dr. Atatürk Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Bölümü-ERZURUM

1 R. H. ÜNAL, "Erzurum İli Dâhilindeki İslami Devir Anıtları Üzerine Bir İnceleme", Edebiyat Fakültesi Araştırma Dergisi, Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayını, Erzurum, 1974, s.136.

2 J.H.Konyalı, Ahideleri ve Kitabeleriyle Erzurum Tarihi, İstanbul, 1960, s.284.

- ۱ — یاپوپ درویش آغا فرزند یکتا
 - ۲ — بو حامی لطیف ایتدی احیا
 - ۳ — نه حمام فرخیشا که اوادی
 - ۴ — سلیم موقی مقبول آرا
 - ۵ — بناسی دلکشا طرحی دلارا
 - ۶ — عینی سویلدم آتنامه تاریخ
 - ۷ — هواسی خوش زهی حمام زیبا
- ۱۱۱۹

“Yapup Derviş Ağa ferzend-i Yekta
Bu hamam-ı lâîfî etti ihya
Ne hamam-i Ferah-başa ki oldu
Selim mevkii makbul-i ârâ
Binası dilguşâ tarh-ı dilara
AYNÎ söyledim itmamına tarih
Havası hoş zihî hamam-i ziba”
1119

İlklük bölümü, sıcaklığa geçmeden önce vücudu ılık bir ortama alıştırmak ve dinlenmek amacıyla kullanılan ana bölümlerden biridir. Hamamlarda genellikle ılıklığın bir köşesine tuvalet ve traşlık yerleştirilmiştir.

Hamamların sıcaklık bölümü yıkanma amacıyla kullanılmaktadır. Sıcaklık, yerden 0.20 m. yükseklikte sekileri içeren eyvanları ile yıkanmaya yönelik, “halvet” adını alan küçük hücrelerden oluşmaktadır. Halvetler genel olarak kare planlı, kubbe ile örtülü mekânlardır. Eyvanlar ise çoğunlukla tonoz ile örtülüdür. Halvet ve eyvanların duvarlarında sıcak ve soğuk suyun aktıldığı musluklar ve kurna tekneleri bulunmaktadır.

Külhanlar ise genellikle sıcaklığın gerisinde ve sıcaklık boyunca uzanan, beşik tonoz veya sivri tonozla örtülü mekândır. Tonozun tepesinde aydınlatmayı sağlayan ışıklıklar bulunmaktadır. Su deposunun ortasında yer alan daire şekilli yuvaya suyun ısınmasını sağlayan bir bakır kazan yerleştirilmiştir. Hamamlarda soğuk ve sıcak su depoları ayrı olarak yer almaktadır. Sıcaklıktaki eyvan ya da halvetlerden birinin su deposu ile ortak olan duvarında, su deposu ile irtibatı sağlayan bir pencere vardır. Bu pencere su seviyesini kontrol etmek ve su deposunun tamirâtı sırasında geçiş sağlamak için kullanılır.

Dere, nehir gibi akarsulardan, kuyu veya sarnıçlardan, sağlanan su, pişmiş topraktan yapılmış borular ile toprak altından bamaçlara ulaştırılır. Künk veya pöbrenk adını alan bu borular, birbirine geçebilecek şekilde bir uçları dar olarak üretilmiştir. Hamama getirilen su, taksimat teknesinden içerideki bölümlere sevk edilir. Hamam taksimat teknesi soğuk su deposunun bir duvarına, zeminden bir insan boyu yüksekliğindeki niş içerisine yerleştirilmiş, delikli

bir sandık biçimindedir. Taksimat teknesine gelen su sandığın dibindeki deliklerden biriyle su deposuna diğer bir delikten de soyunmalıktaki şadırvan ile ılıklıktaki traşlık ve tuvalete sevk edilmektedir.

Hamamın ve suyun ısıtılması, su deposunun altında ve hamamın taban döşemelerinden alt seviyede bulunan külhanda yakılan ateş ile sağlanır. Ateş, su deposunun arka duvarının alt seviyesindeki bir kemer açıklığından yakılmaktadır. Su deposunda bulunankazanın hemen altına gelen bölge, ateşin yandığı yerdir. Yanan ateşle birlikte ısınan kazan, depoda bulunan suyu ısıtmaya başlar. Isınan su yukarıya doğru çıkarken soğuk su dibe iner. Böylelikle depodaki suyun tümü ısıtılmış olur. Soğuk ve sıcak suyun hamamın çeşitli yerlerine ulaştırılması, duvarlar içindeki yatay boşluklara kireç harcı ile yerleştirilmiş, pişmiş topraktan yapılmış künklerle sağlanır. Künklerle taşınan su, duvarlarda yer alan musluklar aracılığıyla dairevi ya da çokgen şekillerdeki kurnalara dökülmektedir.

Hamamın ılıklık ve sıcaklık zeminin altında “cehennemlik” adını alan bir boşluk bulunmaktadır. Bu boşluk bodur ayaklar üzerine oturan kemerlerle sağlanmıştır. Külhanda yanan ateşin dumanları, cehennemlikte dolaşarak hamamı zeminden ısıtır. Diğer yandan, duvarların içine yerleştirilmiş, “tüteklik” denilen bacalar ise, duvarların ısınmasını ve dumanın dışarıya atılmasını sağlar. Sıcaklık kısmının ısı 30-40, ılıklığın ise 20-30 arasında değişmektedir.

Hamamların tuvalet ve sıcaklık mekânlarında kullanılmış, pis suların atılması ise zemin döşemesinde bulunan su kanalları aracılığı ile sağlanmaktadır. Zemindeki meyil ile sıcaklıkta bulunan bir kaç deliğe aktılan kullanılmış sular, zemin altındaki pis su borularından dışarıya atılmaktadır.

MİMARİ ÖZELLİKLER:

a-Hamamın Restorasyon Öncesi Durumu:

Saray Hamamı soyunmalık, ılıklik, sıcaklık ve külhan bölümlerinden oluşan klasik bir hamam planına sahiptir³ (Çizim 1-4) Erzurum'daki Osmanlı Dönemi bمام yapılarının önemli bir örneğini oluşturan bu tarihi hamam, zaman içerisinde gördüğü bir takım tamir, tadil ve ilaveler ile tarihi özelliklerinden uzaklaşmıştır (Resim 1-8).

Hamama sonradan ilave edilen bir dehlizden girilmektedir. Yuvarlak kemerli dar ve derin bir girişle ulaşılan soyunmalık kısmı, tromplar üzerine oturan bir kubbe ile örtülmüştür. Soyunmalık kısmının ortasında taştan yapılmış sekizgen bir havuz ve havuzun ortasına da silindirik gövdeli ve sekizgen başlıklı taş fiske yerleştirilmiştir (Resim 5). Havuzda biriken sular küçük bir taş kuruna aktılarak bir şadırvan görüntüsü kazandırılmaya çalışılmıştır. Soyunmalık bölümünün zemini eş boyutlu olmayan kesme taşlarla döşenmiş olup, zeminde su kanalları açılmıştır. Güneydoğu köşesinde özel olarak yapılmış soyunma sekilerinden daha yüksekte merdivenlerle çıkılan ikinci bir soyunma sekisi daha vardır. Bu kısma giriş, hamamın eksenine göre yan yöndedir.⁴ Giriş kapısının karşısına isabet eden bir kapıdan iki kubbe ile örtülü bir mekân geçilmektedir. Duvarları kırma taş, kubbeleri de tuğladan olan bu mekânın dış duvar simetrik değildir.

Sonradan yapılan zevksiz ilave ve değişiklikler hamamın soyunmalık bölümünün tarihi görüntüsünü büyük ölçüde değiştirmiştir. Soyunmalık kısımdaki duvarların diplerine 0.50 m yüksekliğindeki sekiler sıvanmış, üzerine minderler konularak pembe renge boyanmış ve duvarlara da basit elbise askıları çakılmıştır. Ayrıca duvarlar beyaz, tromp kemer taşları yeşil, kasnak ise maviye boyanarak iç mekân rengârenk olmuştur. Soyunmalık kısmının üzerini örten kubbenin sıvaları büyük ölçüde dökülmüştür. Soyunmalığın batısında bulunan iki kubbe ile örtülü mekânın ise kubbeleri yıkılarak bu mekânın içini doldurmuştur (Resim 6).

Ilıklık kısmı orijinalde üç kubbe ile örtülü bir mekân olarak düzenlenmiştir. Bu bölümde de bir takım değişiklikler yapılmıştır. Bugün doğuda kalan kubbeli küçük mekân, bir duvarla diğerlerinden ayrılmış ve sıcaklığa açılan bir kapı ile bu kısma ilave edilmiştir. Hamamın giriş cephesine ilave edilen kubbe ile örtülü bu mekân uzun ve çapraz bir dehliz ile ılıklığa bağlanmıştır. İlk yapımında burasının tuvalet olduğu hamamı işletenler tarafından söylenirken, sonradan terk edilen bu bölümün kapısı duvarla örülmüştür. Ilıklıktan sıcaklığa orta kubbenin doğu yanından yuvarlak basık kemerli derin bir girişle ulaşılmaktadır. Giriş kapısının üstünde hava akımını sağlayan bir havalandırma bacasına yer verilmiştir.

Sıcaklık bölümü tromplar üzerine oturan tek kubbeli bir mekânla, giriş yönüne yerleştirilmiş kubbe ile örtülü iki halvet hücrelerinden ibarettir.⁵ Sıcaklık bölümünden halvet hücrelerine yuvarlak kemerli dar birer girişle ulaşılmaktadır. Kubbelerde açılan ve eş boyutlu olmayan büyüklü küçüklü altıgen ışıklıklar ve kubbe feneri ile iç mekân aydınlatılmaya çalışılmıştır. Sıcaklık bölümü az rastlanan bir düzenlemeye sahiptir. Ortasında sekizgen bir göbek taşı, köşelerde ise orijinal taş kurnalar bulunmaktadır. Cehennemlik olarak isimlendirdiğimiz bölümde döşemenin altında 0.80m. Yüksekliğinde dikey yerleştirilmiş taşların üzerine zemin oturtulmuş, alttan sıcak hava dolaşımı sağlanmıştır. Sıcaklık bölümünün zemini eş boyutlu olmayan kesme taşlarla döşenmiştir. Kubbeler tuğladan örülerek inşa edilmiştir.

Sıcaklık bölümü de onarımla bir hayli değişikliğe uğramıştır. Göbektaşı sıvanmış, duvarlar badalanmış, kubbenin sıvaları büyük ölçüde dökülmüştür. Sıcaklık bölümü ve halvet hücrelerinin üzerini örten kubbelerin arası dıştan toprak dolguyla sıkıştırılmıştır.

Hamamın sıcaklık bölümünün güney duvarında zeminden 1.50 m. yükseklikte açılan küçük bir girişle külhan bölümü ile bağlantı sağlanmıştır. Tuğla beşik tonozla örtülü bu bölümün asıl girişi güneyden açılmıştır. Bazalt taşından inşa edilen yuvarlak kemerin içerisi sonradan tuğla ile örülerek, dikdörtgen forma sokulmuştur. Yapının duvarlarından ve üstünden düşen taş ve molozlarla külhan girişinin önü tamamen kapanmış, uzun süredir kullanılmayan külhanın kazanı da paslanarak çürümüştür.

Restorasyon esnasında hamam toprak ve çöp yığını içerisinde kalmış, hamamın içerisinden 220 kamyon toprak ve çöp çıkarılmıştır.

b-Hamamın Restorasyonu:

Restorasyondan önceki durumu yukarıda tarif ve tespitte çalışılan Saray Hamamı 2006-2007 yılında Vakıflar Genel Müdürlüğünce restorasyonu gerçekleştirilmiştir. Bu restorasyon çalışmaları esnasında;

Hamamın dış cephesi, örtüsü ve iç düzenlemesi kapsamlı bir değişikliğe uğramıştır. Yapının özellikle dökülmekte olan tüm beden duvarları elden geçirilerek yıkılan yerleri onarılmış, taşların derzleri yenilenmiştir. Hamamın dış duvar örgüsünde kum+kireç+ toz haline getirilen tuğladan oluşan horasan harcı kullanılarak derzler doldurulmuştur. Hamamın üzerinde kubbe aralarındaki toprak dolgular boşaltılmış, aydınlatma fenerleri tuğla duvar örgüsüyle yükseltılarak piramidal şekilde örtülmüş, ayrıca bacalar tuğladan örülerek tamamen yenilenmiştir. Kubbe

3 İ.H.Konyalı, s.284'de "...hamamın ortasında fiskeyle bir havuzun olduğunu, üç halvet hücre ve 16 kurnadan bahsederken; Hamamın içindeki bir su terazisinden başka çeşmelere su dağıtılmaktadır" der.

4 R.H. Ünal, s.136, Muhtelif tadilatlar geçirdiği görülen hamamın, bu girişinin sonradan açılmış olabileceği ihtimalini ifade etmektedir.

5 R.H. Ünal, s.136

eteklerindeki mazgal pencerelere buzlu cam takılarak dikdörtgen bir görünüm kazandırılarak hamamın orijinalinde bulunmayan bir uygulama yapılmıştır. Kubbelerin üzeri önce saman kaşımli kerpikle sıvanmış ve üzeri saca kaplanmıştır. Işıklıkların ağızlarına bilezik takılarak üzerlerine cam fanus yerleştirilerek filgözü olarak bilinen orijinal hamam aydınlatma şekline sokulmuştur (Resim 9–14). Soyunmalık kısmındaki duvar diplerindeki 0.50 m yüksekliğindeki sekiler, üzerinde yer alan askılar ve sıvalar tamamen yenilenmiş, sekilerin üzerine özel elbise dolapları yapılmıştır. Ayrıca duvarlardaki çok renkli boyaların yerine yeni siva ve beyaz boya kullanılmıştır. Soyunmalık kısmının üzerini örten kubbenin sıvaları yenilenmiştir. Taş döşeme üzerine yeniden eşit boyutlarda kesilmiş Kanber taşından yeni bir döşeme yapılmıştır (Resim 22).

Soyunmalığın batısında bulunan iki kubbe ile örtülü mekânın ise içi temizlenerek kubbeleri yeniden örülmüş, soyunmalık olarak düzenlenmiştir.

İlklık kısmında da bir takım değişiklikler yapılmış, zemini ile birlikte duvarlar yarı yüksekliğe kadar mermerle kaplanmış, sıvaları yenilenmiş, ahşap kapıları değiştirilmiştir. İlklık bölümünün doğusunda bulunan tuvaletler kısmı, tamamen yenilenecek eski tuvalet taşları kaldırılmış, yerine yeni taşlar konulmuş ve zemin mermerle kaplanmıştır. Tuvaletler modernize edilerek tarihi hamamın içerisine alafanga tuvalet bile konulmuştur.

Sıcaklık bölümünde göbek taşı dâhil olmak üzere tüm zemin kaldırılmış ve cehennemlik bölümü tamamen yenilenmiştir (Resim 23–25). Cehennemlik kısmının taşları çıkarılarak yerine tuğla örülmüştür. Bunların üzerine ahşap kalıp çakılarak harçlı zemin oluşturulmuş, üzeri mermerle kaplanmıştır. Sıcaklık bölümünün ortasındaki sekizgen göbektası mermerden yeniden inşa edilmiştir (Resim 26). Halvet hücrelerine geçişi sağlayan yuvarlak kemerli girişlerin taşları silinerek temizlenmiştir. Sıcaklık ve halvet hücrelerindeki orijinal taş kurnalar çıkarılarak yerine yeni mermer kurnalar konulmuştur (Resim 27–28). Sıcaklık bölümü ve halvet hücrelerinin kubbeleri içten yeniden sıvanıp, kapanan ışıklıkları açılmış ve asıl büyük değişiklik kubbelerin dış görünüşünde olmuştur.

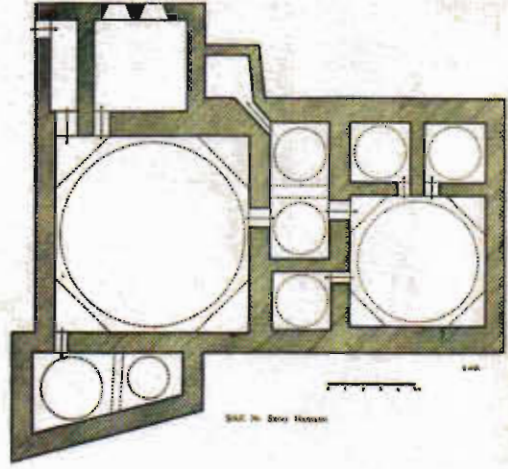
Hamamın külhan bölümünde de önemli değişiklikler yapılmış, içerisindeki çürümüş kazan çıkarılarak yenilenmiştir. Kazanın oturacağı alan, ocak kısmının çevresi yeniden tuğlalar ile örülmüş ve sıvanarak içi sıvanarak yenilenmiştir (Resim 29–30).

Günümüzde faal bir hamam olarak yeniden kullanılmaktadır (Resim 31–32).

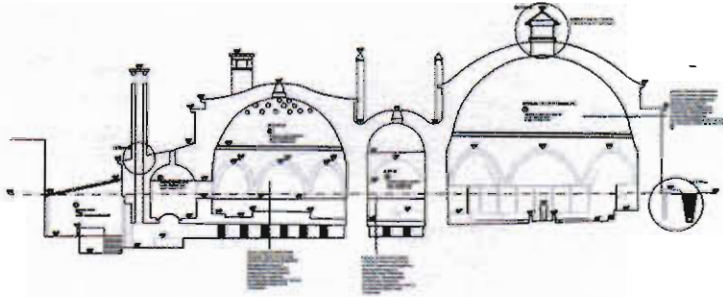
c-Restorasyonun Değerlendirilmesi:

Saray Hamamının restorasyon öncesi durumu göz önüne getirildiğinde, büyük bir değişim geçirdiği görülmektedir. Metruk halde kalmış bir eski eserin yeniden hayat bulması son derece önemlidir. Ancak bunun kadar önemli olan bir durum da eserlerin tarihi özelliklerini kaybetmeden korunmasıdır.

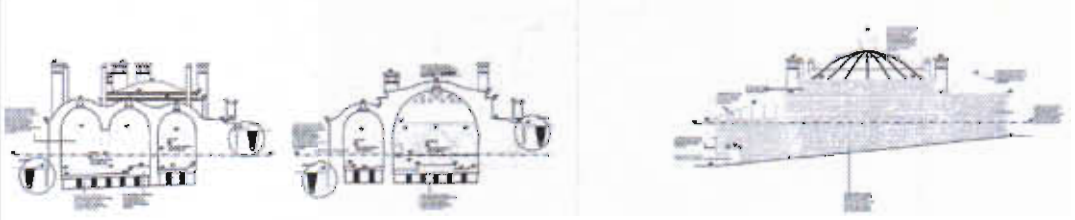
Son yıllarda gerçekleştirilen restorasyonlarda yapıların orijinal malzemelerinin yerine daha kolay temin edilebilen ve daha ekonomik olan günümüz malzemesinin kullanıldığı dikkat çekmektedir. Her ne kadar restorasyon amacına uymayan bu anlayış maalesef Saray Hamamı restorasyonunda da karşımıza çıkar. Hamamın orijinal malzemesinin ancak bir bölümü kullanılarak restorasyon tamamlanmıştır. Cehennemlik kısmındaki döşeme altındaki taşların kaldırılıp, yerine tuğla taşıyıcı kullanılması, taş kurnaların çıkarılıp yerine mermer kurnaların konulması, zeminin taş dokusunun değiştirilip, mermer yapılması, hamamın bacalarının tuğladan örülerek yükseltilmesi, restorasyon esnasında yenilenen unsurlardır. Hamamın duvar derzlerinin horasan harcı kullanılarak yapılmış olması, yıkılmakta olan duvarları büyük ölçüde orijinal görüntüsüne kavuşturmuştur. Kubbelerde açılan ışıklıkların cam fanuslarla kapatılması da klasik hamam mimarisi özelliğinin bir uyarlaması olarak bu yapıya uygulanmıştır. Külhan kısmı da özelliklerini koruyarak yenilenmiştir. Restorasyon sadece bir yapı tamiri değil, bilimsel araştırmaya dayalı, estetik içerikli bir müdahaledir. Bu estetik içerikli müdahalenin anlamı korunması gereken eski eserin sahip olduğu tarihi ve sanatsal bütünlüğü korumaktır. Bu iş için yapı analizi, mimarlık tarihi, estetik duyarlılık, estetik bilgi gibi restorasyon eğitimini almış elemanlar gereklidir. Restorasyonlarda çok iyi hazırlanmış programlar, büyük bütçeler ve yeterli sayıda uzman ekip olmadıkça başarılı sonuçlar elde etmek zordur. Eserlerin başında duran uzman elemanların gayreti ve tecrübesi yanında deneyimli ustaların çalışması da son derece önemlidir.

Çizim 1: Saray Hamamı Planı (R.H. Ünal'dan)

Çizim 2: Saray Hamamı'nın Kesiti (VGM'den)

Çizim 3: Saray Hamamı'nın Kestisi(VGM'den)

Çizim 4: Saray Hamamı'nın Cephe Çizimleri(VGM'den)

Resim 1: Saray Hamamının onarım görünüşü

Resim 2: Hamamının onarım öncesi durumu

Resim 3: Hamamın onarım öncesi dış görünüşü

Resim 4: Hamamın onarım öncesi dış görünüşü

Resim 5: Onarım öncesi soyunmalık

Resim 6: Hamamın yıkılan kubbesi

Resim 7: Onarım öncesi ılıklik

Resim 8: Onarım öncesi halvet bücreleri girişi

Resim 9: Toprak dolgunun boşaltılması

Resim 10: Hamamın örtüsündeki restorasyon

Resim 11: Hamamın kubbelerinin toprakla Svanışı

Resim 12: Kubbelerin sac kaplanması

Resim 13: Hamamın kubbelerinin son bali

Resim 14: Hamamın örtüsünün genel görünüşü

Resim 15: Giriş cepbesindeki çalışmaları

Resim 16: Abşap pencerelerin yenilenişi

Resim 17: Cebermemlik kısmının önü

Resim 18: Restorasyon çalışmaları sürerken

Resim 19: Soyunmalık bölümünün eski sivaları

Resim 20: Sivaların kaldırıldığı

Resim 21: Soyunmalık kısmının restorasyonu sürerken

Resim 22: Soyunmalık kısmı

Resim 23: Hamamın cebennemlik bölümü

Resim 24: Sıcaklığın tabanı

Resim 25: Göbektaşın yenilenişi

Resim 26: Göbektaşın tamamlanmış bali

Resim 27: Sıcaklık bölümündeki mermer kaplamalar

Resim 28: Mermer kurnalar

Resim 29: Hamamın eski kazanı

Resim 30: Hamamın yeni kazanı

Resim 31: Dış cephenin restorasyon sonrası

Resim 32: Kuzeybatıdan görünüş